

Військові традиції і моделі поведінки воюючих індивідів та спільнот: історичний вимір і еволюція (на прикладі України)

Розгляд еволюції моделей поведінки в умовах ведення воєн. Викремлено соціальні категорії, котрі становили основу військових спільнот у різні історичні епохи. Охарактеризовані процеси, що демонструють роль державної ідеології у формуванні культу війни, силової моделі поведінки та війни як методу врегулювання міждержавних конфліктів. Аналізується феномен українського козацтва у контексті військових традицій, його загальні та особливі традиції з-поміж військових спільнот.

Ключові слова: воїн, війна, культ війни, українське козацтво, Запорозька Січ.

Для суспільства будь-якої епохи нормальним станом існування є мир. Він є запорукою стабільності економіки, збереження демографічного потенціалу, духовних і культурних цінностей. Однак вся попередня історія людства була перманентною історією воєн. Їх причини губляться у глибині віків і здебільшого тільки фахівці аналізують причинно-наслідковий ланцюг подій. Так, Троянська війна пов'язана з іменем прекрасної Єлени, війна Червоної і Білої троянд – за родову славу і титул, Перша і Друга світові війни – за переділ світу і світове панування у ХХ столітті. Війни, на жаль, тривають і досі, в тому числі російсько-українська війна, котра точиться з 2014 року.

Для досягнення політичних цілей у війнах використовуються збройні сили як головний і вирішальний засіб досягнення поставленої мети. Невблаганна статистика свідчить про домінуючу роль чоловічого чинника у військовій справі. Чоловік-захисник, чоловік-воїн, чоловік-вершник: саме в такій іпостасі ми найчастіше сприймаємо його в історичному минулому та в історичній перспективі. Навіть гендерна рівність, попри кількох жінок-міністрів оборони у країнах Європи та жінок –військовослужбовців в арміях світу, в тому числі й в Україні, не змогла похитнути природний баланс, що склався історично. Саме про еволюцію па-

радиками «чоловік-воїн» у людському суспільстві, її український контекст, формування реального і міфологічного образу воїна у народній свідомості, що є складовою соціокультурного виміру буття, спробуємо поміркувати у цій статті.

Розвиток людських цивілізацій, як засвідчують останні дослідження вчених, ніколи не мав лінійної одновимірної форми. Він становив собою складну поліфонічну систему кореляції соціокультурної еволюції людства з явищами економічної, суспільно-політичної та світоглядної сфер. Чи мала вона безконфліктний характер? Історик і філософ Ю. Павленко зробив висновок про неможливість уникнення конфліктів, оскільки людські спільноти формувалися в різних, об'єктивно зумовлених системах цінностей. Звідси випливає, як мінімум, два способи розуміння якісного змісту цивілізаційного процесу: з одного боку як рух до вселюдської планетарної інтеграції, з іншого – до диференціації людства, сфер його життєдіяльності та форм культури й самоідентифікації. У контексті останнього складалося і різне ставлення до способів відстоювання життєво важливих інтересів, війни як форми розв'язання конфліктів [8, с. 194, 195, 196].

Якщо простежити історію європейських народів, то неважко виокремити періоди, впродовж яких війни відігравали вирішальну роль у їх боротьбі за національне визволення, утворення самостійних держав, розширення їх кордонів, розв'язання династичних конфліктів тощо. Силою зброї творилися імперії Олександра Македонського, Велика Римська імперія, Імперія Великих Моголів, Російська імперія та інші. Як показує історичний досвід, творення культури війни є справою державної ідеології. Вона формує уявлення суб'єктів про характер війни, її мету і завдання, створює потужний пропагандистський механізм, орієнтуючи на перемогу. Навіть у випадку поразки (Л. Гумільов зауважує з цього приводу: «...війна є війна, і ніхто не застрахований від невдачі» [4, с. 240]) влада та її ідеологи намагаються мобілізувати суспільні сили на реванш. Прикладом тому є нацистська Німеччина, де з приходом Гітлера до влади відкрито формувалися реваншистська ідеологія, геополітика війни з ознаками расизму, а чоловіче населення, аж до підлітків «гітлерюгенду», виховувалося в дусі військового фанатизму і готувалося до боротьби за «життєвий простір» арійської раси.

Сталінський тоталітаризм також не становив винятку: керуючись настановою В. І. Леніна про те, що «тільки та революція чого-небудь варта, якщо вона вміє захищатися», військова служба була проголошена почесним конституційним обов'язком для радянської молоді. Радянська держава, як суб'єкт антагоністичного протистояння капіталістичної і соціалістичної систем, створювала перманентну психологію мобілізованості серед чоловіків призовного віку на випадок війни.

Пріоритет війни як способу буття в окремі історичні періоди відбився на формуванні системи культурних цінностей, соціальної структурі суспільства різних епох. Князівська дружина Київській Русі, яничари турецького султана, лицарі країн Західної Європи, шляхта Речі Посполитої, дворянство царської Росії, кадрові офіцери Радянської армії становили не просто відокремлений військовий стан, а належали до елітарних привілейованих верств, що істотно впливали на політику держави. Культ війни закономірно сприяв соціальному престижу військового заняття, таїв у собі певні резерви матеріальної вигоди. Наприклад, радянські офіцери мали численні соціально-економічні преференції у вигляді порівняно високої зарплати і пенсії, забезпечення житлом, право вибору місця проживання після закінчення терміну служби, перспективи проходження служби в країнах Європи і зв'язані з цим можливості кар'єрного зростання, краще забезпечення товарами повсякденного попиту через систему «воєнторгу» тощо. Чинниками формування культу чоловіка-воїна виступали фольклор і офіційна культура, які оспівували героїзм, подвиги, підносили роль жертвності, особливо в оборонних боях із агресором, а героїв воєн робили символами загальнонаціонального масштабу.

Закони війни, побудовані на жорстоких антигуманних принципах, породжували особливий тип поведінки чоловіка-воїна. Переможець, як засвідчує історія, свій тріумф демонстрував здебільшого кількістю вбитих супротивників, нагробованого майна, полонених. Так поводити себе скіфи, перси, римляни у стародавні часи, гітлерівці у ХХ столітті. Взаємною жорстокістю характеризується довготривала російсько-чеченська війна. Невід'ємною рисою воєн є сексуальне насильство, в якому жінці відводилася роль «трофею» переможця. (Згадаємо, що у давньоруського князя Володимира, за літописними відомостями, було

900 рабинь і наложниць, а турецько-татарські набіги мали на меті захопити якомога більше українських бранок для власних гаремів і продажу на східних невеличких ринках). Так, наприклад, бійцями і офіцерами Радянської армії на заключному етапі розгрому гітлерівської Німеччини було згвалтовано у Східній Пруссії близько 2-х млн. жінок. Свого апогею вакханалія згвалтувань досягла у Берліні, де жертвами стали 110 тис. з 1,4 млн. жінок у віці від 14 до 45 років. Приблизно 10 % внаслідок цього померли чи покінчили життя самогубством, 20 % народили дітей. Загалом у зоні радянської окупації жертви згвалтувань народили близько 300 тис. дітей. Не відрізнялися своєю поведінкою на німецьких землях польські, югославські, американські та інші солдати, однак найбільше гвалтівників виявилось в марокканських частинах [12, с. 45–50].

Такий тип поведінки, що супроводжується агресією і садизмом, знайшов пояснення у працях сучасних психологів. Відомий російський психолог Л. Китаєв-Смик, автор концепції «бойового стресу», стверджує, що війна і супутне їй кровопролиття збуджує зооморфні інстинкти людини, провокує первісну жорстокість як необхідну умову в боротьбі за виживання. Втім учений і його послідовники далекі від виправдання спалахів жорстокості й насилля. Крім того, на їхню думку, в середовищі будь-якого мікросоціуму є категорії людей з особливими психо-фізіологічними властивостями, здатні розглядати війну і супутні їй антигуманні вчинки як засіб самоствердження з відчуттям повної влади над переможеним, не володіючи іншими, конструктивними навичками суспільного буття, не керуючись позитивною одухотвореною метою.

Історія України розвивалася у руслі світових закономірностей, проте на їхньому тлі виокремлюються деякі специфічні особливості моделей поведінки військових спільнот у контексті зазначеної проблеми, котрі визначають національну парадигму соціокультурного історичного виміру. Невід'ємною рисою української історії є феномен козацтва, а також народна традиція уособлювати кращі чоловічі риси у слові «козак». Виникнення козацтва було зумовлене довготривалою дією військово-політичних і соціально-економічних чинників, а також своєрідною геополітичною ситуацією – розташуванням українських земель на рубежах з кочовим Степом. Саме життя на степовому порубіжжі, спочатку

з кочівниками, а потім з Кримським ханством – васалом Османської імперії, вимагало особливої військової культури, що мала виразні ознаки культу чоловіка-воїна, захисника рідної землі. Чоловіча домінанта козацької доби, на наш погляд, об'єктивно накладається на теорію пасіонарності Л. Гумільова. Козацтво відіграло величезну роль в українському націєтворенні, виявивши непереборне прагнення до діяльності заради військово-політичного ідеалу, пасіонарної мети, для досягнення якої доводилося жертвувати як життям оточення, так і своїм власним [4, с. 304].

Останнім часом вітчизняні дослідники препарують образ козака-воїна з позицій сучасної методології гуманітарних наук, нових теоретичних висновків і узагальнень. У результаті він корінним чином відрізняється від образу, створеного сучасниками козацтва, які здебільшого свідомо романтизували, ідеалізували, наділяли його міфічними рисами, надлюдськими можливостями (наприклад, оповіді про козаків-характерників та найбільш легендарного з них кошового отамана Івана Сірка [7]) тощо. Чим це було зумовлено? Обмеженість знань наших предків не дозволяла їм, зокрема, порівняти козацтво з іншими військово-корпоративними об'єднаннями того часу, виявити спільне і відмінне в їх організації, суспільно-політичній ролі, стосунках із владою і народом. А між тим, як показують результати наукових досліджень, воїнів-козаків поєднувало багато спільного із західно-європейським лицарством. Принциповою відмінністю було те, що останні в країнах Західної Європи були елітарним військово-аристократичним станом, який включав у себе феодалів різного рангу – від королів і герцогів до збіднілих мандрівних лицарів, тоді як козацтво належало до упосліджених польською владою станів. Тільки постійна боротьба за політичну і соціальну рівність вивела їх у статус нової української еліти після втраченої спольщеної родової аристократії. Хоч козацтво як суспільне явище не було характерним виключно для України, воно ніде так не позначилося на житті цілого народу – у XVII столітті Україну називали «країною козаків», а українців – козацькою нацією. Хроністи початку Нової доби – поляк Мартін Бельський, українець Самійло Величко, француз Гійом Левассер де Боплан підкреслювали походження козацтва з народу, а останній називав його «вільним лицарським станом». В. Антонович наводить з цього приводу версію шовіністичного характеру польських авторів се-

редини ХІХ ст., які вважали козаків «злочинцями, засудженими у Польщі», звідки вони тікали в Україну, і саркастично зауважує: «Дивні думки мусив мати такий письменник про моральність Речі Посполитої, відаючи, яке численне було козацтво за часів Богдана Хмельницького» [1, с. 45].

Останнім часом дослідники проблеми висловлюють гіпотези про пряме успадкування козаками давніх індоєвропейських традицій, що склалися в Північному Причорномор'ї ще в ІІІ тис. до нашої ери [3; 9; 16]. Зокрема, наводяться численні паралелі між козацтвом, з одного боку, і чоловічими військовими громадами давніх індоєвропейців, княжими дружинами та європейським лицарством з іншого. Це стосується таких елементів козацької культури як сімейно-родинний принцип організації лицарського братства (рівність, демократія, побратимство тощо), морально-етичний лицарський кодекс поведінки, високий соціальний статус свободи і війни, і, навпаки – низький статус мирної праці і спокійного життя, особиста мужність і хоробрість, домінування понад усе лицарської честі, готовність до самопожертви, інститут кобзарів-співців лицарської доблесті, специфічне ставлення до життя й родини, аскетизм, релігійність, культ меча, коня, бойового прапора червоного кольору, ритуальний зв'язок між битвою і бенкетом тощо. Як лицарів ідентифікував запорожців також й історик козацтва початку ХХ ст. Д. Яворницький [15]. У його праці наводиться факт саме такого звертання до них у 1594 р. посланця австрійського монарха Ерїха Лясоти.

Відома сучасна дослідниця Н. Яковенко розширює рамки трактування в українській історіографії версії походження українського козацтва, акцентує увагу на домінуванні тюрксько-татарського чинника у формуванні військового характеру козацтва, ареалом якого став Степ або Дике Поле (Середнє і Нижнє Подніпров'я). Вона зазначає, що не стільки лицарські традиції, скільки об'єктивні геополітичні складники впливали на поведінку козаків: «... на буферній порубіжній смузі між кочовою та хліборобською цивілізаціями, за власними законами виживання побутує етноконтактна зона, освоєна відчайдушними авантюристами з обох сторін. Цей мобільний пояс-амортизатор не переїмається етнічними й релігійними упередженнями. Нічийі люди на нічийій землі – ось головна суть «людей Поля», які взаємно перемішують одяг і тип їжі, мову й звичаї, збройні навички та спо-

сіб виживання» [16, с. 181]. Дослідниця звертає увагу, що козаки послуговувалися тюркським лексичним запасом на позначення військової атрибутики (кіш, курінь, сагайдак, джура, осавул, барабан, булава і т. д.), використовували елементи східного одягу. Зокрема, один із розділів книги Н. Яковенко має назву «Лицарі християнства у мусульманському вбранні». Перший організатор козацтва Остафій Дашкович, на думку Н. Яковенко, є яскравим віддзеркаленням «напівтатарського — напівруського колориту тодішнього Подніпров'я» і, як і багато інших «родовитих київських панів, походив із тюркського кореня й органічно вписувався у вояцькі закони Поля, то йдучи походами на чолі татарських загонів проти Московії, то воюючи з козаками проти татар і розправляючись із противником у душі жорстоких звичаїв своєї доби» [16, с. 186]. Навіть канонічний в Україні тип краси (чорнії брови, карії очі), на її думку, є несловянським, а «класика української фольклорної культури — дума — є яскравим породженням азійської моделі мелосу» [16, с. 182].

Разом із тим Н. Яковенко погоджується з пануванням у звичаях військового устрою козаків моделі «замкнутої групи», характерної для архаїчних корпоративних союзів та чоловічих воїнських братств європейського типу. А Р. Багдасаров стверджує: «І все таки історично Січ близька до лицарських орденів Західної Європи», попри цілий ряд тотожностей з тюркським світом [3, с. 15].

Зміни, які нагромаджувалися упродовж першої половини XVI ст., підштовхували до організаційного оформлення козацтва у спільноту, яка сприяла б виживанню людини в умовах постійної небезпеки. Остання якраз вимагала інших форм буття, ніж у стабільному світі. Передусім це мала бути корпорація, заснована на рівності всіх її членів, всередині якої перевага надавалася фізичній силі, витривалості, швидкій реакції на небезпеку, а не родовитості чи заможності. На відміну від звичайного суспільства, козацька спільнота перед постійною загрозою ззовні культивувала пріоритет колективного «ми» над індивідуальним «я», бо тільки це гарантувало колективну захищеність. Відтак авторитет ватажків залежав передусім від їхньої здатності виконувати колективну волю групи, що було запорукою необхідної в екстремальних умовах єдності у досягненні мети. Рівність ватажків підкреслювалася й ритуалом «приниження» під час обрання на

посаду кошового отамана (стусани і примовляння на зразок «Іди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, будеш у нас паном», обмазування вуличною багнукою тощо [3, с. 17]).

Запорозьке козацтво називало себе «товариством», «лицарством». Цим вони підкреслювали благородство свого звання, а головне – справи, якою займалися, оскільки польське трактування «товариства» передбачало належність військових винятково до шляхетського стану. Подібно до лицарських католицьких орденів, козацтво було пов'язане потрійним обов'язком перед «вітчиною, вірою та покликанням».

Козацьке січове товариство всіляко підкреслювало свою відреченість від зовнішнього світу, навіть зневагу до всього, що перешкоджало військовій справі. Це виявлялося в презирливих найменуваннях одружених козаків «гніздюками», «сиднями», їх ніколи не називали «товаришами» і «лицарями». При щорічному розподілі шляхом голосування земельних угідь першим отримувало наділ парубоцьке товариство, другим – духовенство і лише потім сімейні козаки. Їм же заборонялося жити безпосередньо на Січі.

Дискримінація останніх і козацька «жонофобія» зовсім не означали тотальної безшлюбності в козацькій Україні. Козак мав спочатку здобути військовий досвід, перш ніж одружуватися. Літературний герой М. В. Гоголя Тарас Бульба застерігав своїх синів про те, що думати про жінку і кохання, не звідавши битви, соромно й безчесно. Здебільшого наречені, дружини і родини залишалися надовго самотніми, поки козаки воювали. На жінку-козачку покладалася відповідальність за виховання дітей та їх безпеку, господарство. Умови напіввійськового існування породили в Україні особливий тип жінки – гордої, незалежної, працюючої, а головне – юридично рівноправної з чоловіком, котра могла першою посвататися або згодою одружитися врятувати козака від смертної кари, ініціювати розірвання шлюбу тощо [2].

Пріоритет військового і зневага до попереднього статусу виявлялася і в таких традиціях як зміна імені і зовнішнього вигляду з приходом на Січ. Віднині метою і сенсом життя січовика ставав вияв воїнської звитяги, до якої треба було готуватися. Запорозькі козаки створили інститут «молодецтва» (джурів), що відповідав пажеському званню в західній традиції. Якщо дорослий воїн перевірявся на готовність носити звання «лицаря», то юнак,

узятий джурою, спеціально навчався «Богові добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниці влучно стріляти й списом вправно колоти» [3, с. 19]. Отже, гідно пройдений етап молодецтва був своєрідною перепусткою до козацької доблесті. Тісно взаємопов'язаним з останнім був культ фізичної досконалості запорозьких козаків, яких іноді порівнюють зі спартанцями. Збереглося чимало переказів про надзвичайну силу гетьмана Івана Підкови; вінницький полковник Іван Богун вважався кращим фехтувальником Європи; французький дипломат Жан Балюз характеризував гетьмана Івана Мазепу: «...тіло його міцніше ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий» [13, с. 9–10]. Фізичне загартування допомагало козакам також стійко переносити тортури, не втрачаючи гідності. Так, на легенду перетворилася смерть Дмитра Байди-Вишневецького, який потрапив у турецький полон. За наказом султана Сулеймана II Пишного, 22 жовтня 1563 р. його було скинуто на гаки з фортечного муру в одному зі стамбульських кварталів. Як описує свідок цієї події, генуезький дипломат, під час триденних тортур гетьману відтяли руку і ногу, а потім, оскільки «князь Дмитро безперестанно проклинав магометанську віру, убили стрілою» [16, с. 191]. Та й самі козаки були нещадними до своїх ворогів, використовуючи типові для середньовіччя способи тортур і страт.

Привертає увагу проблема особливого почуття обов'язку козака, яке мотивувалося внутрішніми переконаннями і особливою релігійністю. Вітчизняні дослідники акцентують увагу саме на тому, що війна сприймалася релігійною свідомістю козаків як найвищий ступінь виконання християнських заповідей. Сучасники навіть уважали козака за святу людину, ченця, який вийшов за монастирські мури зі зброєю в руках, аби утвердити в житті «правду Христову».

Отже, незважаючи на те, що запропонована читачеві стаття не охоплює увесь спектр проблем формування особливостей військових спільнот та специфічних рис їхніх соціокультурних ідентифікацій, у ній систематизовано низку уявлень та інтерпретацій еволюції моделей поведінки в умовах ведення воєн. Сучасні виклики суспільно-політичного життя диктують необхідність поглиблення історико-філософського осмислення особливостей

української історії, зокрема впливу військового чинника на перебіг її подій.

Джерела та література

1. **Антонович В.** Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. — К.: Дніпро, 1991. — 238 с.
2. **Бабенко Л.** Про правове становище української жінки в суспільстві за «Актовими книгами Полтавського городского уряду» XVII ст. / Бабенко Л. // Археологічний літопис Лівобережної України. — 2000. — № 1–2 (7–8). — С. 107–111.
3. **Багдасаров Р.** Земний образ ангельського воїнства / Р. Багдасаров // Людина і світ. — 1997. — № 3. — С. 15–24.
4. **Гумилев Л.** От Руси до России: очерки этнической истории / Лев Гумилев. — М.: ООО «Изд-во В. Шевчук», 2000. — 336 с.
5. **Кочан Н.** Мальтійський орден / Н. Кочан // Людина і світ. — 1996. — № 7. — С. 72–86.
6. **Логінова Р.** Хрестові походи та духовно-лицарський орден / Р. Логінова // Людина і світ. — 1996. — № 8. — С. 50–60.
7. **Маслійчук В., Мицик Ю.** Кошовий отаман Іван Сірко / В. Маслійчук, Ю. Мицик. — К., 2007. — 76 с.
8. **Павленко Ю.** Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства / Юрій Павленко. — К.: Либідь, 1999. — 360 с.
9. **Ричка В.** Як козаки воювали / В. Ричка // Український історичний журнал. — 1991. — № 1. — С. 53–65.
10. **Савельев Е.** Древняя история казачества / Е. Савельев. — М.: Изд-во «Вече», 2002. — 464 с.
11. **Січинський В.** Чужинці про Україну / В. Січинський. — К.: Довіра, 1992. — 255 с.
12. **Темиров Ю., Донец А.** Война / Ю. Темиров, А. Донец. — М.: Изд-во ЭКСМО; Донецк: Изд-во СКІФ, 2005. — 320 с.
13. **Цьось А.** Культ фізичної досконалості запорозьких козаків / А. Цьось // Рідна школа. — 2007. — № 2. — С. 9–10.
14. **Шербак В.** Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Шербак. — К.: Вид. дім «КМ Academia», 2000. — 300 с.
15. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків. У 3-х тт. / Д. І. Яворницький. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 1. — 592 с.
16. **Яковенко Н.** Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. — 2-ге вид. — К.: Критика, 2005. — 584 с.

Людмила Бабенко

**Військові традиції і моделі поведінки воюючих індивідів та спільнот:
історичний вимір і еволюція (на прикладі України)**

Стаття присвячена розгляду еволюції моделей поведінки в умовах ведення воєн. Виокремлено соціальні категорії, які становили основу військових спільнот у різні історичні епохи. Охарактеризовані процеси, що демонструють роль державної ідеології у формуванні культу війни, силової моделі поведінки та війни як методу врегулювання міждержавних конфліктів. Проаналізовано феномен українського козацтва у контексті військових традицій, його загальні та особливі традиції військових спільнот.

Ключові слова: воїн, війна, культ війни, українське козацтво, Запорозька Січ.

Liudmyla Babenko

**War Traditions and Behavior Pattern of Warring Persons and Communities:
Historic Dimension and Evolution (on the Example of Ukraine)**

The article is dedicated to studying evolution behavior patterns in the context of war. Social categories that were the basis of warring communities in different historic époques are named. Processes that demonstrate the role of state ideology in war culture forming, forceful behavior pattern and war as a method of interstate conflicts regulation, were characterized. Phenomenon of Ukrainian Cossacks in context of war traditions, his common and peculiar traditions of warring communities, is analyzed.

Keywords: warrior, war, war cult, Ukrainian Cossacks, Zaporizhzhia Sich.